

Стойко Олена Михайлівна

Войовнича демократія: демократія та її вороги у політико-правовому контексті

УДК 321.7

DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-5.15>

Стойко Олена Михайлівна
доктор політичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
вул. Трьохсвятительська, 4,
Київ, Україна
ORCID: 0000-0002-1021-5270

Концепція войовничої демократії була сформульована у відповідь на нездатність демократії захистити себе від внутрішніх ворогів, насамперед крайніх та екстремістських політичних партій, які прийшли до влади шляхом зловживання або неправильного використання демократичних інститутів і процедур, таких як вільні вибори, свобода слова і об'єднань.

Спершу інструменти войовничої демократії застосовувалися для заборони або обмеження діяльності політичних партій. Згодом практика войовничої демократії значно розширилася, включивши в себе політику, спрямовану на боротьбу із загрозами релігійного фундаменталізму і глобального тероризму. Сьогодні практично неможливо знайти конституційну систему, повністю позбавлену будь-яких ознак войовничої демократії, оскільки така практика більше не має негативного відтінку.

Прихильники войовничої демократії вважають, що рішення про виключення з демократичних норм повинні прийматися на основі чітко визначених нормативних критеріїв, таких як захист основних демократичних цінностей, право на участь або можливість перегляду прийнятих раніше рішень. Заперечення з боку критиків цієї концепції варіюються від занепокоєння вузько легалістським і асоціальним розумінням антиекстремістської політики до сумнівів щодо легітимності та ефективності заборони політичних партій, обмеження політичної участі.

Одним з виправдань доцільності войовничої демократії є вирішення нею так званого парадокса більшості – захоплення влади недемократичною налаштованою більшістю, що згодом трансформує політичний режим в авторитарний або тоталітарний. До того ж альтернативні підходи, які могли б врятувати демократію у випадках серйозної небезпеки, відсутні. А наявність негативного історичного досвіду початку ХХ ст., який фактично відтворюється з моменту повномасштабного вторгнення РФ в Україну, зумовлює необхідність удосконалення концепції войовничої демократії з урахуванням українського контексту.

Ключові слова: войовнича демократія, конституція, політична партія, популізм, екстремізм, вибори, участь, свобода слова.

Вступ. В усьому світі демократія переживає досить складний період: пандемія та запровадження надзвичайного стану для боротьби з коронавірусом зумовили обмеження низки прав і свобод людини навіть у демократичних країнах, повномасштабна континентальна війна в Європі прискорила інфляцію та різкий ріст цін на енергоносії, намагання Китаю посилити свої позиції на геополітичній арені призводять до ерозії сучасного світопорядку. На тлі зростання вартості життя у низці демократичних країн спостерігається ріст популярності крайніх та популістських партій, а квазідемократичний режим в Угорщині, який все далі відходить від принципу верховенства права, посилює внутрішні суперечності Євросоюзу. Проте найбільш гостро питання виживання демократії стоїть в Україні після повномасштабної агресії з боку РФ 24 лютого 2022 року. Вперше в історії ХХІ ст. демократична держава вступила у війну з зовнішнім ворогом – авторитарним режимом, що стрімко деградує в тоталітарний. Затягування воєнних дій сприяє посиленню песимістичних настроїв серед українців та зарубіжних партнерів, що створює сприятливі умови для активізації внутрішніх ворогів – політичних сил, що прагнуть за будь-яку ціну прийти до влади, зловживаючи інструментами демократії. Необхідність протистояння зовнішнім і внутрішнім ворогам актуалізує необхідність при-

стосування концепції войовничої демократії (militant democracy) до конкретних потреб України.

Мета і завдання. У цій статті будуть розглянуті теоретико-методологічні напрацювання зарубіжних вчених, які досліджували концепцію войовничої демократії, та обґрунтовано необхідність пошуку нових інструментів захисту демократії від внутрішніх та зовнішніх ворогів у контексті повномасштабної збройної агресії РФ проти України.

Результати. Попри те, що джерела політичної думки про войовничу демократію можна знайти ще у Стародавній Греції, сучасна концепція була введена в політологію та порівняльне конституційне право К. Левенштейном, який у серії статей, написаних у 1930–1940-х роках, аналізував причини краху європейських демократій у 1920–1930-х роках та методи боротьби зі зростаючою хвилею фашизму, що почалася в Італії та Німеччині і швидко поширилася світом. На його думку, єдина можливість для демократій протистояти вмілому використанню фашизмом демократичних прав для знищення демократії зсередини полягає у відмові від застарілого погляду на ліберальну демократію, згідно з яким усім учасникам має бути забезпечена свобода слова та участь.

К. Левенштейн виходив з того, що фашизм був не ідеологічним рухом, а «досконалою технікою досягнення влади» в сучасних демократіях,

заснованою на апеляції до психології мас. Успіх фашизму ґрунтувався на його «ідеальному пристосуванні до демократії» [1, р. 423]. Зловживаючи свободами, гарантованими демократичними режимами, фашисти змогли зробити демократичні процедури дисфункціональними і систематично їх дискредитувати. Паралельно вони мобілізували напіввійськові організації для залякування мас. У відповідь демократії повинні усвідомити надзвичайність ситуації і відкинути внутрішні розбіжності для боротьби зі спільним ворогом, таким чином формуючи політичну волю, необхідну для подолання загрози. «Європейська демократія переступила через демократичний фундаменталізм і піднялася до войовничості. Фашистська техніка була розпізнана і зустрічає ефективну протидію. На вогонь відповідають вогнем. Багато зроблено, але ще більше треба зробити» [2, р. 656].

Таким чином, згідно з аналізом К. Левенштейна, демократії повинні стати войовничими, щоб не дозволити фашистським лідерам і рухам зруйнувати демократію шляхом прийняття трьох основних стратегій: 1) концентрації влади в руках представників органів виконавчої влади; 2) використання надзвичайних повноважень і 3) прийняття спеціального законодавства, що обмежує права на вираження поглядів, участь і зібрання, щоб не дозволити фашистським рухам використати демократичні свободи для підриву демократії.

Останній з цих трьох вимірів, який є найбільш характерним для концепції войовничої демократії, привернув увагу подальших дослідників цього феномену. Як у політології, так і у конституційному праві концентрація влади у виконавчій владі та використання надзвичайних повноважень під час кризи добре вивчені, але, як правило, з побіжними згадками про концепцію войовничої демократії або взагалі без них. На противагу цьому, дослідники войовничої демократії зосередилися на прийнятті та використанні законодавства, що обмежує права, яке, частково всупереч прогнозам самого К. Левенштейна, може виявитися постійним, а не тимчасовим заходом для протистояння екстремізму.

Якщо перше покоління дослідників войовничої демократії загалом зосереджувалося на спільних зусиллях демократичних країн стати войовничими, щоб протистояти зростаючому і всюдисущому виклику фашизму, то пізніші дослідники намагалися зрозуміти відмінності між демократичними системами у протидії зарозам демократичному ладу. Наприклад, один з найбільш обмежувальних законів, характерних для войовничої демократії – заборона політичних партій, був прийнятий далеко не в усіх європейських демократіях, що зробило їх предметом судових позовів. Наприклад, у міжвоєнній Фінляндії протягом 1920-х років неодноразово розпускали Комуністичну партію, а в міжвоєнній

Чехословаччині було заборонено кілька партій, що представляли праві сили в судетській німецькій меншині.

Наступні покоління дослідників зосередилися на дослідженні того, чи може демократія активно протистояти ворогам, і якщо так, то коли. Це може стосуватися кримінального права або обмеження свободи слова, але зазвичай войовнича демократія асоціюється із забороною політичних партій. У перші повоєнні роки в Західній Німеччині заборони партій стосувалися як крайніх правих, так і крайніх лівих, тоді як в інших постфашистських європейських демократіях під заборону потрапили лише неофашистські партії-спадкоємці. Останніми роками в різних європейських демократіях під заборону потрапили кілька крайніх правих партій, а у Великій Британії, Франції та Іспанії в різний час були нелегально заборонені етнорегіональні партії. Зростання політичних популістських рухів у різних частинах світу також сприяло відродженню дискусій про важливість і актуальність войовничої демократії. Прикриваючись підтримкою більшості, популісти погрожують скасувати ліберальні конституційні закони, які захищають меншини від тиранії більшості.

Протягом останніх двох десятиліть практика войовничої демократії значно розширилася, включивши в себе політику, спрямовану на боротьбу із загрозами релігійного фундаменталізму і глобального тероризму. Перенесення войовничих заходів в антитерористичний контекст є очевидним симптомом поширення войовничої демократії загалом на ширшу сферу участі в публічному дискурсі. Іншими словами, войовнича демократія більше не стосується лише питання про те, які політичні партії можуть брати участь у виборах, а скоріше про те, хто може брати участь у політичному дискурсі як такому. Якщо демократія хоче уберегтися від ризику приходу до влади антидемократичних сил, то найкращим способом є застосування інструментарію войовничої демократії.

Сьогодні важко знайти конституційну систему, повністю позбавлену будь-яких ознак войовничої демократії, оскільки така практика більше не має негативного відтінку. Самозахист є найприроднішою характеристикою держави й демократія повинна дати зрозуміти своїм потенційним ворогам, що держава володіє достатніми правовими інструментами для протидії будь-яким спробам завдати шкоди демократії зсередини [3, р. 215].

Войовнича демократія – це концепція, яка пояснює, як демократія може захистити свої структури від спроб завдати їй шкоди або ослаблення шляхом зловживання або неправильного використання демократичних інститутів і процедур, таких як вільні вибори, свобода слова і свобода об'єднань [3, р. 222]. Сьогодні під войовничою демократією в першу чергу розуміють боротьбу з радикальними

рухами, особливо з радикальними політичними партіями та їхньою діяльністю [4, р. 2262].

Нині точиться теоретико-правова дискусія між тими, хто повністю (Дж. Карпочіа [5], А. Сайо [6], М. Тіль [7], С. Тюлькіна [8], Г. Фокс [9]) або частково (С. Айзахарофф [10], Я.-В. Мюллер [11], П. Ніссен [12], С. Рамменс [13]) підтримує войовничі заходи та відвертими критиками концепції – К. Інверніці Аццетті [14], А. Малкополу [15], М. Мікендбергом [16] та Н. Розенблюмом [17].

Прихильники войовничої демократії стверджують, що рішення про виключення з демократичних норм повинні прийматися на основі чітко визначених нормативних критеріїв, таких як захист основних демократичних цінностей [18], право на участь [19] або можливість перегляду прийнятих раніше рішень [20]. Заперечення з боку критиків цієї концепції варіюються від занепокоєння вузько легалістським і асоціальним розумінням того, як реагувати на екстремізм [21; 22], до сумнівів щодо легітимності та ефективності заборони політичних партій [14; 23]. Інші дослідники наголошують на потенційно негативному ефекті обмеження політичної участі [24; 25].

Потенційні недоліки войовничої демократії легко виявити у сфері конституційного права, а сама ідея про те, що демократії займають войовничу позицію стосовно своїх передбачуваних супротивників, піддавалася жорсткій критиці з моменту появи цієї концепції, в тому числі й самим К. Левенштейном. Він визнав, що «демократія виступає за фундаментальні права, за чесну гру для всіх думок, за свободу слова, зборів, преси» [1, р. 430-431], і погоджувався, що для будь-якої демократії може бути досить складно обмежити ці свободи, «не зруйнувавши при цьому саму основу її існування». Проте «якщо демократія вірить у вищість своїх абсолютних цінностей», то вона повинна відповідати вимогам реальності і докладати всіх зусиль для свого порятунку, «навіть ризикуючи і ціною порушення основних прав» [1, р. 432]. Оскільки кінцевою метою ліберального уряду є людська гідність і свобода, то уряди можуть і повинні вживати превентивних правових заходів, іноді навіть агресивних, для гарантування прогресу у досягненні цієї мети.

Інша точка зору полягає в тому, що нетолерантна реакція з боку демократичних держав виправдана самою наявністю нетолерантних суб'єктів. Свого часу ще Дж. Локк зазначав, що толерантність держави не може поширюватися на тих, хто не хоче чи то з релігійних чи будь-яких інших міркувань бути толерантним до інших. К. Поппер також стверджував, що «необмежена толерантність повинна призвести до зникнення толерантності» [26, р. 546]. Іншими словами, до нетерпимості можна вдаватися (тимчасово) заради відновлення толерантності. Один із батьків лібералізму, Дж. Роулз хоча

і розробив свою правову філософію на знаннях і досвіді американського конституціоналізму і твердій переконаності у природній силі вільних інститутів і внутрішній стабільності справедливої конституції, але погоджується з тим, що обмеження свободи нетерпимих до інших думок і поглядів можуть бути законними і виправданими, якщо конституційна система нездатна відповідати новим викликам [27, р. 219].

Ще одним виправданням доцільності войовничої демократії є вирішення нею так званого парадокса більшості – захоплення влади недемократичною налаштованою більшістю, що згодом трансформує політичний режим в авторитарний або тоталітарний. Цей феномен досліджувався ще у ранніх роботах К. Шмітта, який обґрунтовував необхідність збереження і посилення так званого «незмінного ядра» конституції. У своїй праці «Легальність і легітимність» він пояснив проблему демократичних держав, зумовлену їхньою схильністю до жорсткої легальності: за відсутності конкретних матеріальних норм демократія виявляється беззахисною перед організованими політичними силами, такими як комунізм або націонал-соціалізм [28].

К. Шмітт аргументує необхідність закріплення у текстах демократичних конституціях певних основних принципів, які не можуть бути проігноровані або скасовані, навіть за умови повного дотримання встановлених процедур. Ідея незмінного ядра може слугувати ідеальною основою для легітимізації заходів самозахисту демократії, тобто войовничий характер демократії виправдовується необхідністю убезпечення засадничих засад демократичного режиму від цілком легального шляху внесення змін до Основного закону, що стануть підґрунтям для авторитаризму.

У цьому ж руслі А. Сайо доводить, що демократія, заснована на правлінні більшості, може призвести до деформації демократії і встановлення режимів, які її ліквідують. На його думку, найбільш природною характеристикою держави є самозахист, тому войовнича демократія може бути виправдана як єдиний спосіб виживання держави в умовах кризи [6, р. 213].

Інстинкт демократичного самозбереження притаманний самій природі демократії, яка в іншому випадку є безглуздою і вразливою до загрози повалення зсередини. До того ж за наявності історичного досвіду поступової ерозії демократичних інститутів та встановлення авторитаризму заходи войовничої демократії схвально сприймаються як фахівцями, так і широким загалом, наприклад, у Німеччині, де ця концепція реалізована на практиці. Іншими словами, демократична конституція повинна включати в себе гарантії самозбереження, щоб запобігти призупиненню і зміні основних демократичних рис чинних конституційних структур.

Можна додати ще два аргументи, що виправдують войовничу демократію. По-перше, це відсутність альтернативних підходів, які могли б врятувати демократію у випадках серйозної небезпеки. Ідея про те, що демократія повинна утримуватися від законодавчих норм і заходів войовничого характеру і покладатися винятково на саморегульовані процеси (зокрема вибори та партійну систему) є радше ідеалом, практично недосяжним для перехідних або нестабільних демократій.

По-друге, це наявність негативного історичного досвіду. До 24 лютого 2022 лютого видавалося малоімовірним відродження в ХХІ ст. політичного режиму на кшталт фашизму, однак це стало реальністю. Більше того, низка подій у різних куточках світу (наприклад, терористична атака ХАМАС 7 жовтня 2023 року та масові пропалестинські демонстрації у столицях держав Заходу) свідчать, що демократія, хоч і визнана як найбільш оптимальний державний устрій, не повною мірою захищена від ідеологічних та фізичних атак зсередини та ззовні. Як слушно зазначає К.Левенштейн, «нехтувати досвідом загиблих демократій було б рівнозначно капітуляції для демократій живих» [2, р. 658]. Тобто войовнича демократія має право на існування, якщо вона «здатна концептуально та інституційно виключити зловживання можливостями для обмеження прав» [6, р. 211].

Висновки. Отже, концепція войовничої демократії покликана посилити здатність демократичних інститутів протистояти зловживанню інструментами демократії для її ослаблення та знищення. Ситуація в Україні є докорінно відмінною від умов, в яких зароджувалася концепція войовничої демократії та застосовувалися її положення. Насамперед Україна змушена протистояти зовнішньому ворогу – авторитарному режиму, що стрімко прогресує до тоталітаризму, який вдався до збройної агресії. По-друге, в умовах воєнного стану та зростання втоми громадян від затяжної воєнної кампанії антидемократичні сили будуть схильні вдаватися до зловживання не лише демократичними правами і свободами, а процедурними механізмами (вибори) для приходу до влади. З огляду на цей подвійний виклик для демократичного режиму в Україні концепція войовничої демократії потребує свого удосконалення та впровадження на практиці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Loewenstein, K. (1937) Militant democracy and fundamental rights, I. *The American Political Science Review*, vol. 31, pp. 417–432.
2. Loewenstein, K. (1937) Militant democracy and fundamental rights, II. *The American Political Science Review*, vol. 31, pp. 638–658.
3. Tyulkina, S. (2021) *Militant Democracy as an Inherent Democratic Quality*. Malkopoulou A., Kirshner A. *Militant Democracy and Its Critics: Populism, Parties, Extremism*. Edinburgh: Edinburgh University Press, pp. 207-225.

4. Sajó, A. (2006). From militant democracy to the preventive state? *Cardozo Law Review*, vol. 27, no.5, pp. 2255–2294.
5. Capoccia, G. (2005). *Defending Democracy: Reactions to Extremism in Interwar Europe*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
6. Sajó, A. (ed.). (2004). *Militant Democracy*. Utrecht: Eleven International Publishing.
7. Thiel, M. (ed.). (2009). *The 'Militant Democracy' Principle in Modern Democracies*. Farnham: Ashgate.
8. Tyulkina, S. (2015). *Militant Democracy: Undemocratic Political Parties and Beyond*. Abingdon, UK and New York: Routledge.
9. Fox, G. H. and Nolte, G. (1995). Intolerant democracies. *Harvard International Law Journal*, vol. 36, no. 1, pp. 1–70.
10. Issacharoff, S. (2007). Fragile democracies. *Harvard Law Review*, vol. 120, no. 6. Pp. 1405–1467.
11. Müller, J.-W. (2016). Protecting popular self-government from the people? New normative perspectives on militant democracy. *Annual Review of Political Science*, vol. 19, pp. 249–265.
12. Niesen, P. (2002). Anti-extremism, negative republicanism, civic society: three paradigms for banning political parties. *German Law Journal*, vol. 3, no. 7, pp. 1–46.
13. Rummens, S. and Abts, K. (2010). Defending democracy: the concentric containment of political extremism. *Political Studies*, vol. 58, no. 4, pp. 649–665.
14. Invernizzi Accetti, C. and Zuckerman, I. (2017). What's wrong with militant democracy? *Political Studies*, vol. 65, no. 1S, pp. 182–199.
15. Malkopoulou, A. and Norman, L. (2018). Three models of democratic self-defence: militant democracy and its alternatives. *Political Studies*, vol. 66, no. 2, pp. 442–458.
16. Minkenberg, M. (2006). Repression and reaction: militant democracy and the radical right in Germany and France. *Patterns of Prejudice*, vol. 40, no. 1, pp. 25–44.
17. Rosenblum, N. L. (2008). *On the Side of the Angels: An Appreciation of Parties and Partisanship*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
18. Brettschneider, C. L. (2007). *Democratic Rights: The Substance of Self-Government*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
19. Kirshner, A. S. (2014). *A Theory of Militant Democracy. The Ethics of Combatting Political Extremism*. New Haven, CT: Yale University Press.
20. Rijpkema, B. (2018). *Militant Democracy: The Limits of Democratic Tolerance*. London: Routledge
21. Mudde, C. (2004). Conclusion: defending democracy and the extreme right. In R. Eatwell and C. Mudde (eds), *Western Democracies and the New Extreme Right Challenge*. London: Routledge, pp. 191–212.
22. Malkopoulou, A. and Norman, L. (2018). Three models of democratic self-defence: militant democracy and its alternatives. *Political Studies*, vol. 66, no. 2, pp. 442–458.
23. Bale, T. (2007). Are bans on political parties bound to turn out badly? A comparative investigation of three “intolerant” democracies: Turkey, Spain, and Belgium. *Comparative European Politics*, vol. 5, no. 2, pp. 141–157.

24. van Spanje, J. and van der Brug, W. (2007). The party as pariah: the exclusion of anti-immigration parties and its effect on their ideological positions. *West European Politics*, vol. 30, no. 5, pp. 1022–1040.

25. Rosenblum, N. L. (2008). *On the Side of the Angels: An Appreciation of Parties and Partisanship*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

26. Popper, K. (1950). *The Open Society and its Enemies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

27. Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

28. Schmitt, C. (2004). *Legality and Legitimacy*. NC: Duke University Press.

Militant democracy: democracy and its enemies in the political and legal context

Stoiko Olena Mykhailivna

Doctor of Political Sciences,
Leading Researcher
V. M. Koretskyi Institute of State and Law
of the National Academy
of Sciences of Ukraine
Trokhsviatytska str., 4, Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-1021-5270

The concept of a militant democracy was formulated in response to the inability of democracies to defend themselves against internal enemies, primarily extreme and extremist political parties that came to power through the abuse or misuse of democratic institutions and procedures, such as free elections, freedom of speech and association.

Initially, the tools of militant democracy were used to ban or restrict the activities of political parties. Over time, the practice of militant democracy has significantly expanded to include policies aimed at combating the threats of religious fundamentalism and global terrorism. Today, it is almost impossible to find a constitutional system that is completely devoid of any signs of militant democracy, as this practice no longer has a negative connotation.

Proponents of militant democracy believe that decisions on exclusions from democratic norms should be made on the basis of clearly defined normative criteria, such as the protection of basic democratic values, the right to participate or the possibility of reviewing previous decisions. Objections from critics of this concept range from concerns about a narrowly legalistic and antisocial understanding of anti-extremism policy to doubts about the legitimacy and effectiveness of banning political parties and restricting political participation.

One of the justifications for the expediency of militant democracy is that it resolves the so-called majority paradox – the seizure of power by an undemocratic majority, which subsequently transforms a political regime into an authoritarian or totalitarian one. Moreover, there are no alternative approaches that could save democracy in cases of serious danger. And the negative historical experience of the early twentieth century, which has been virtually reproduced since Russia's full-scale invasion of Ukraine, necessitates the improvement of the concept of militant democracy, taking into account the Ukrainian context.

Key words: militant democracy, constitution, political party, populism, extremism, election, participation, freedom of speech.